

نام خانوادگی: موسوی سعد		نام: سید کاظم	
عنوان پایان نامه: بررسی اوضاع سیاسی، اجتماعی و اقتصادی سواحل جنوبی خلیج فارس از سال ۶۵۶ تا ۲۲۷ ه. ق.			
استاد راهنما: دکتر بهادر قیوم			
استاد مشاور: دکتر محمد زمان خدایی			
گرایش: مطالعات خلیج فارس		رشته: تاریخ	
درجه تحصیلی: کارشناسی ارشد		محل تحصیل (دانشگاه): شهید چمران اهواز	
تعداد صفحه: ۱۵۱		تاریخ فارغ التحصیلی: ۱۳۹۲/۸/۱	
کلیدواژه‌ها: خلیج فارس، بحرین، عمان، شبه جزیره العرب، تجارت			
<p>چکیده: سواحل جنوبی خلیج فارس خصوصاً بخشهای بحرین و عمان از مناطق برخوردار از اهمیت جغرافیایی در جهان اسلام به شمار می آیند. اهمیت این مناطق بیشتر به خاطر قرار گرفتن در مسیر راههای ارتباطی هند، چین و آفریقا به بین النهرین و شام و مدیترانه است. این اهمیت ریشه در تاریخ گذشته منطقه دارد. علاوه بر نقش اقتصادی این مناطق در امر دادوستد و تجارت دریایی، تحولات اجتماعی و سیاسی آن نیز قابل تامل است. این دو منطقه ساحلی که در کرانه جنوبی خلیج فارس و شرق جزیره العرب قرار دارند، از معدود نقاط آباد این شبه جزیره بودند و از گذشته های بسیار دوری مورد توجه قبایل عربی قرار گرفتند. این قبایل به ویژه پس از شکسته شدن سد مأرب به این نواحی مهاجرت کردند و تنه در تحولات این سواحل بلکه در سایر مناطق حوزه خلیج فارس، نقش فعالی ایفا کردند. این سواحل در طول تاریخ اسلامی در اثر شرایط طبیعی به مرکز رشد و نمو افکار و گروههای مخالف خلافت عباسی همچون خوارج اباضی و قرمطیان و فاطمیان در آمدند و جنگها و قیامهای خونینی به پا کردند که نهایتاً به تشکیل قدرتهای محلی مستقل، منجر شد و بر اوضاع عمومی این سواحل تاثیر گذاشت. با توجه به اهمیت تاریخی سواحل جنوبی خلیج فارس، این پژوهش در پی شناسایی پیشینه اجتماعی و سیاسی و اقتصادی این سواحل از سال ۲۲۷ تا ۶۵۶ هجری - قمری را با توجه به اسناد و مدارک تاریخی مورد ارزیابی قرار دهد.</p>			

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه تاریخ

عنوان

بررسی اوضاع سیاسی، اجتماعی و اقتصادی سواحل جنوبی خلیج فارس از

سال ۱۳۵۶ تا ۱۳۷۷ ق.ه

استاد راهنما

دکتر بهادر قیم

استاد مشاور

محمد زمان خدایی

نگارنده

سید کاظم موسوی سعد

رسالة محمد

تقدیم بہ

پدر ، مادر و همسرہ ...

سپاس بی کران پروردگار یکتا را که هستی مان بخشید و به طریق علم و دانش رهنمونمان کرد و به همنشینی رهروان علم و دانش مفتخرمان نمود و فوشه چینی از علم و معرفت را روزیمان ساخت.

در تقدیر و تشکر از اساتید بزرگوار، زبانه عاجز است و دستانم ناتوان... بالاتر از واژه سپاس، واژه ای نیافتم تا تقدیم وجود گرمی شان کنم... به ویژه از استاد بزرگوار و عزیزه جناب دکتر بهادر قیچ که زحمت راهنمایی را در این پایان نامه تقبل فرمودند و با راهنماییها و نظرات صمیمانه و کریمانه شان ، مرا در پایان رساندن این کار یاری دادند، بی نهایت سپاسگذارم... همچنین از استاد بزرگوار جناب دکتر محمد زمان فدایی که به عنوان مشاور، مرا یاری داده اند، کمال تشکر و قدردانی را دارم و در پایان برای کلیه اساتید عزیزی که در دوره ارشد برایمان زحمت کشیدند، سلامتی و طول عمر را از خداوند قهار فواستارم.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه.....
۴	بررسی و معرفی منابع و مأخذ.....
فصل اول: جغرافیا و اوضاع اجتماعی، سیاسی و اقتصادی بحرین از ۲۲۷ تا ۶۵۶هـ.	
۱۰	۱-۱. موقعیت و حدود.....
۱۱	۱-۲. پدیده های طبیعی.....
۱۱	۱-۳. شرایط جوی.....
۱۲	۱-۴. وجوه تسمیه.....
۱۲	۱-۵. معرفی شهرها.....
۱۲	۱-۵-۱. هجر.....
۱۴	۱-۵-۲. احساء.....
۱۵	۱-۵-۳. قطیف.....
۱۵	۱-۵-۴. دارین.....
۱۶	۱-۵-۵. خط.....
۱۶	۱-۵-۶. عقیر.....

۱۷-۵-۱.....جوانا.۷-۵-۱.....۱۷

۱۷-۵-۱.....زاره.۸-۵-۱.....۱۷

۱۸-۱.....وضع اجتماعی بحرین.....۱۸

۱۹-۶-۱.....عبدالقیس.....۱۹

۲۰-۶-۱.....بکر بن وائل.....۲۰

۲۱-۶-۱.....تمیم.....۲۱

۲۴-۱.....وضع سیاسی بحرین.....۲۴

۲۵-۷-۱.....بحرین در دوره خلافت عباسی.....۲۵

۲۶-۷-۱.....صاحب الزنج.....۲۶

۲۹-۷-۱.....قرمطیان.....۲۹

۳۸-۷-۱.....بنو ثعلب.....۳۸

۳۹-۷-۱.....بنو عقیل.....۳۹

۴۰-۷-۱.....عیونی ها.....۴۰

۴۲-۷-۱.....سلغریان.....۴۲

۴۳-۱.....وضع اقتصادی بحرین.....۴۳

۴۵-۸-۱.....راههای تجاری.....۴۵

۴۵-۸-۱.....راههای زمینی.....۴۵

- ۴۶..... ۱-۱-۱-۸-۱. بحرین-بصره.
- ۴۷..... ۲-۱-۱-۸-۱. بحرین-عمان.
- ۴۸..... ۳-۱-۱-۸-۱. بحرین-یمامه-مکه.
- ۴۸..... ۲-۱-۸-۱. راههای آبی.
- ۴۸..... ۱-۲-۱-۸-۱. بصره-بحرین-عمان-عدن.
- ۴۹..... ۲-۸-۱. کالاهای تجاری.
- ۴۹..... ۱-۲-۸-۱. خرما.
- ۵۰..... ۲-۲-۸-۱. مروارید.
- ۵۲..... ۳-۲-۸-۱. کشتی.
- ۵۳..... ۴-۲-۸-۱. نيزه های خطی.
- ۵۴..... ۵-۲-۸-۱. زره های های حطمی.
- ۵۴..... ۶-۲-۸-۱. منسوجات.
- ۵۵..... ۱-۶-۲-۸-۱. جامه های قطری.
- ۵۵..... ۲-۶-۲-۸-۱. جامه های هجری.
- ۵۶..... ۳-۶-۲-۸-۱. فوطه ها.
- ۵۶..... ۷-۲-۸-۱. مشک داری.
- ۵۷..... ۸-۲-۸-۱. شتر.

- ۵۷.....روابط تجاری.....۳-۸-۱
- ۵۸.....روابط تجاری بحرین با شبه جزیره العرب.....۱-۳-۸-۱
- ۵۹.....روابط تجاری بحرین با عراق و شام.....۲-۳-۸-۱
- ۶۰.....روابط تجاری بحرین با فارس.....۳-۳-۸-۱
- ۶۱.....روابط تجاری بحرین با هند.....۴-۳-۸-۱

فصل دوم: جغرافیا و اوضاع اجتماعی، سیاسی و اقتصادی عمان از ۲۲۷ ه تا ۶۵۶ ه.

- ۶۶.....۱-۱. موقعیت و حدود.....
- ۶۷.....۲-۱. پستی ها و بلندی ها.....
- ۶۷.....۳-۱. شرایط جوی.....
- ۶۸.....۴-۱. وجوه تسمیه.....
- ۶۹.....۵-۱. معرفی شهرها.....
- ۶۹.....۱-۵-۱. صحار.....
- ۶۹.....۲-۵-۱. مسقط.....
- ۷۰.....۳-۵-۱. قلعات.....
- ۷۰.....۴-۵-۱. صور.....
- ۷۰.....۵-۵-۱. دبا.....
- ۷۱.....۶-۵-۱. نزوی.....

- ۹۲.....رقابت آل بویه و قرمطیان در عمان.....۴-۳-۲
- ۹۳.....حکومت آل مکرّم.....۵-۳-۲
- ۹۵.....سلجوقیان.....۶-۳-۲
- ۹۷.....۱۰۴-۲. اوضاع اقتصادی عمان.....**
- ۹۸.....راههای تجاری.....۱-۴-۲
- ۹۹.....۱-۱-۴-۲. عمان - مکه.....
- ۱۰۰.....۲-۱-۴-۲. عمان - خاور دور.....
- ۱۰۱.....۳-۱-۴-۲. عمان - شرق آفریقا.....
- ۱۰۲.....۲-۴-۲. کالاهای تجاری.....
- ۱۰۲.....۱-۲-۴-۲. مروارید.....
- ۱۰۲.....۲-۲-۴-۲. خرما.....
- ۱۰۳.....۳-۲-۴-۲. صمغ.....
- ۱۰۳.....۴-۲-۴-۲. کشتی.....
- ۱۰۴.....۵-۲-۴-۲. منسوجات.....
- ۱۰۵.....۳-۴-۲. روابط تجاری.....
- ۱۰۵.....۱-۳-۴-۲. روابط تجاری عمان با آفریقا.....
- ۱۰۶.....۲-۳-۴-۲. روابط تجاری عمان با هند.....

۲-۳-۳. روابط تجاری عمان با چین.....۱۰۷

فصل سوم: دریانوردی مردمان سواحل جنوبی خلیج فارس

۳-۱. نگاهی به پیشینه دریانوردی مردم عرب.....۱۱۹

۳-۲. دریانوردی در دوره خلافت عباسی.....۱۲۱

۳-۳. سهم مردم سواحل جنوبی خلیج فارس در دیانوردی.....۱۲۴

فصل چهارم: بازتاب تشکیل خلافت فاطمی بر سواحل جنوبی خلیج فارس

۴-۱. اهداف ایدلوژیک.....۱۲۷

۴-۲. اهداف اقتصادی.....۱۳۳

نتیجه گیری.....۱۳۷

فهرست منابع و مأخذ.....۱۴۰

فهرست نقشه ها و نمودارها

- نقشه شهرهای بحرین..... ۶۲
- نقشه جایگاه استقرار قبایل در شبه جزیره العرب..... ۶۳
- نمودار والیان بحرین..... ۶۴
- نقشه راه تجاری بحرین - یمامه - مکه..... ۶۵
- نقشه شهرهای عمان..... ۱۱۰
- نقشه مسیر مهاجرت قبایل عرب از جنوب به شمال و شرق شبه جزیره العرب..... ۱۱۱
- نمودار نسب ازدیان..... ۱۱۲
- نمودار نسب ازدیان عمان..... ۱۱۳
- نمودار نسب تیره های بنو معوله ، یحمد و حدان ۱۱۴
- نقشه تقریبی راه تجاری عمان - مکه..... ۱۱۵
- نقشه راه دریایی عمان - خاور دور..... ۱۱۶
- نقشه راه دریایی عمان - شرق افریقا..... ۱۱۸
- نقشه بنادر دریای سرخ..... ۱۳۷

مقدمه

یکی از ویژگیهای پژوهشهای تاریخی معاصر، توجه ویژه به حوزه خلیج فارس در زمینه های اقتصادی و اجتماعی و جغرافیایی است. این رویکرد جدید گاهی این نکته را به خواننده القاء می کند که اهمیت خلیج فارس تنها به تحولات معاصر به ویژه کشف نفت و پیامدهای آن بستگی دارد. این تصور، تصور نادرستی است و پژوهشهای تاریخی و کاوشهای باستان شناسی جدید، به اثبات این حقیقت منجر شده که خلیج فارس شاهراه دریایی تبادلات تجاری میان تمدنهای کهن بوده است. از این میان بحرین و عمان با نامهای (دلمون) و (مگان) پس از رواج خط تصویری در آثار تمدنهای بین النهرین ذکر شده اند که از نقش این دو مرکز در روابط اقتصادی و تجاری و فرهنگی با مراکز تمدنهای مجاور خود، حاکی است. این نقش آنها را از یک جایگاه مقدس در اسطوره های نخستین سلسله های تمدن بین النهرین برخوردار ساخت و عنوان بهشت و سرزمین خورشید به آنها داده شد. این سواحل در دوره باستان و در رقابت میان روم و ایران نقش داشتند که با کشف بادهای موسمی و انتقال راه آبی تجارت به دریای سرخ، آسیب های جدی دیدند.

هدف: پژوهش حاضر بررسی اوضاع سیاسی و اجتماعی و اقتصادی سواحل جنوبی خلیج فارس در یک فرایند زمانی بین ۲۲۷ ه تا ۶۵۶ ه است. این پژوهش تلاشی است در جهت پاسخ به این سؤال:

- سؤال: وضعیت سواحل جنوبی خلیج فارس از سال ۲۲۷ تا ۶۵۶ هجری-قمری در ابعاد

سیاسی و اجتماعی و اقتصادی چگونه بوده است؟

- فرضیه: مناطق ساحلی جنوبی خلیج فارس وضعیت اقتصادی به تبع آن سیاسی پر فراز و نشیبی داشته اند. در دوره شکوه و عظمت خلافت عباسی روندی رو به رشد و در دوره های نفوذ ترکان در خلافت و ظهور آل بویه رو به ضعف رفته اند. روند تحولات سیاسی و دینی مانند قرامطیان و عیونیون

وامامت اباضی در این سواحل شکل گرفت و بخش مهمی از تاریخ این سواحل را به خود اختصاص داده اند. این فعل و انفعالات سیاسی به طور قطع پیامدهای اقتصادی و اجتماعی خاصی را به دنبال داشته است.

روش تحقیق: پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی و بر اساس منابع کتابخانه ای صورت گرفته است که مطالب آن با استفاده از کتابهای جغرافیایی و سفرنامه ها و تواریخ عمومی و محلی گردآوری شده است.

پیشینه موضوع: در مورد پیشینه تحقیق می توان به آثار اساتید بزرگوارى همچون (محمد باقر وثوقی در کتاب تاریخ خلیج فارس و ممالک همجوار)، (محمد علی جناب در کتاب خلیج فارس و اشنایی با امارات آن)، (احمد اقتداری در کتاب خلیج فارس از دیر باز تا کنون)، (عباس میریان در کتاب جغرافیای تاریخی خلیج فارس و دریای پارس)، (دونالد هاوولی در کتاب دریای پارس و سرزمینهای همجوار)، (پیروز مجتهد زاده در کتاب شیخ نشینهای خلیج فارس) و (دراسه تاریخیه لاحوال عمان فی ضل الائمہ الاباضیه للکاتب فاروق عمر فوزی) و (عمان قبل وبعد الاسلام للکاتب عامر علی المرهوی) (به زبان عربی) در مورد تاریخ سواحل جنوبی خلیج فارس پرداخته اند. اگر چه این پردازش به صورت مقطعی و متکی بر یک جهت خاص سیاسی، اجتماعی و اقتصادی بوده است. اما باید اذعان نمود که فراگیر نبوده و این پژوهش در صدد بررسی اوضاع سیاسی، اجتماعی و اقتصادی به صورت متمرکز می باشد.

پایان نامه در پیش رو، در چهار فصل تدوین شده است. در فصل اول، جغرافیا و اوضاع اجتماعی، سیاسی و اقتصادی بحرین را از سال ۶۵۶ تا ۲۲۷ ه. ق را مورد بررسی قرار می دهد. در فصل دوم، جغرافیا و اوضاع اجتماعی، سیاسی و اقتصادی عمان را از سال ۶۵۶ تا ۲۲۷ ه. ق را مورد بررسی قرار داده است. در هر کدام از دو فصل اول، از موقعیت جغرافیایی، مرزها و پدیده های طبیعی و مفهوم تاریخی و وجوه تسمیه و شناسایی شهرهای مهم و ترکیب انسانی، انساب قبایل ساکن و کیفیت مهاجرت این قبایل و تیره های آنها به سواحل جنوبی و محل استقرار هریک از آنها و اوضاع سیاسی

قیامها و گرایشهای دینی و سیاسی و نقش قبایل در رابطه با قدرتهای منطقه و تجارت و راههای تجاری و موصلاتی با سرزمینهای اطراف، کالاهای تجاری و اهمیت آنها در چرخه اقتصادی و روابط تجاری و کیفیت روابط و تعاملات تجاری با سرزمینهای دور و نزدیک هر کدام از سرزمینهای مورد بحث را به شکل جداگانه و به شکل مبسوطی بحث شده است. در فصل سوم نقش ساکنان سواحل جنوبی خلیج فارس در دریانوردی را مورد بررسی قرار داده و در فصل چهارم انعکاس تشکیل دولت فاطمیان مصر با ایدئولوژی مذهب تشیع اسماعیلی و اهداف آنها در منطقه خلیج فارس به ویژه سرزمینهای مورد بحث مورد بررسی قرار می گیرد.

بررسی و معرفی منابع و مأخذ

این رساله اوضاع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی سواحل جنوبی خلیج فارس از سال ۲۲۷ تا ۶۵۶ هجری را بررسی کرده است. با وجود اهمیت جغرافیایی و حوادث سیاسی روی داده در نخستین سده های اسلامی، پژوهشهای تاریخی در آنها تنها طی دو دهه گذشته تلاشهایی صورت گرفته است. با توجه به طول زمانی و وسعت جغرافیایی موضوع مورد بحث، برای درک منطقی از تاریخ این منطقه کتب زیادی با موضوعات مختلف عمومی و محلی در زمینه های جغرافی، تاریخی، ادبی، نسب شناسی و سفرنامه ها استفاده شده است که به شرح زیر است.

الف: منابع دست اول

۱- معجم البلدان

این کتاب یک معجم جغرافیایی و تالیف یاقوت حموی بغدادی متوفی سال ۶۲۶ ه. ق است و شامل مهم ترین مصادر جغرافی در فرهنگ اسلامی است. بیش از ۱۵۰۳۸ موضوع جغرافیایی پیرامون شهرهای عالم در آن مطرح شده است که از جانب غرب، اندلس و از جانب شرق، چین را شامل می-شود. معلومات و اطلاعات این کتاب، منحصر به جغرافیا نیست بلکه یک دایره المعارف روشمند است که به موضوعات تاریخ، علم انساب، لغت، ادب، آداب و رسوم و تراجم هم پرداخته است. این کتاب یکی از مصادر اسلامی برای پژوهشگران این علوم با گرایش اسلامی است که تاریخ معرفت و شناخت را در سایه دولت های اسلامی بیان کرده است. کتاب های جغرافیایی نویسندگان دیگر و سفرهای خود منبع اطلاعات این کتاب بوده است؛ در مورد هر محل، علاوه بر اطلاعات جغرافیایی، مطالب دیگری از قبیل آوردن نام اشخاص مهم مربوط به آن و نقل اشعار شاعران و ذکر حوادث تاریخی ارزش این کتاب را بیشتر کرده است. این کتاب مقدمه مفصلی دارد در وصف زمین و اقلیم هفت گانه و بیان اصطلاحات جغرافیایی که مکرراً در کتاب می آید. یاقوت حموی مدت پانزده سال، از ۶۱۱ ق. تا سال مرگش در ۶۲۶ ق، به تألیف این کتاب اشتغال داشته است. این کتاب اطلاعات ارزنده ای در مورد جغرافیای سواحل و جزایر جنوبی خلیج فارس به ویژه عمان و بحرین است.

۲- مروج الذهب ومعادن الجوهر

این کتاب تالیف ابوالحسین علی بن حسین مسعودی معتزلی شافعی از نوادگان عبدالله بن مسعود صحابی معروف است. این مورخ و جغرافی دان بزرگ به سال ۳۴۶ ه. ق در بغداد به دنیا آمد و همانجا نمو یافته و سپس به بسیاری از سرزمینهای آن زمان سفر کرده است. وی از بسیاری از شهرها و حکومت ها و مناطق زمان خود اطلاع داشته و در کتابهای خود به بسیاری از آنها اشاره کرده است. در کتاب مروج الذهب ابتدا از هتگام خلقت حضرت آدم تا پیامبری حضرت ابراهیم را توضیح داده سپس به ذکر برخی از پیامبران بنی اسرائیل و اتفاقات مربوط به زمان آنها سخن گفته است. اتفاقات زمان پیامبر اکرم (ص) و چگونگی زندگی و رحلت آن حضرت و رویدادهای مهم جانشینان وی تا زمان خلافت المطیع لله بیست و سومین خلیفه عباسی را شرح داده است. کتاب مروج الذهب مسعودی به خاطر داشتن اطلاعات ذی قیمت جغرافیایی در مورد دریاها و دریانوردی و تجارت با آفریقا و هند و خاور دور و نقش ساکنان حوزه خلیج فارس در فعالیتهای دریانوردی و تجارت دریایی، از اهمیت خاصی بر خوردار است. منابع وی در برخی گزارشات خود مفقود بوده و در برخی دیگر مبتنی بر تجربیات وی بوده و سرزمینهای هند و شرق آفریقا را از نزدیک دیده است.

۳- صفة جزیره العرب

کتابی است به زبان عربی نوشته لسان الیمن حسن بن احمد بن یعقوب همدانی، معروف به ابن حائک (۲۸۰ تا ۳۴۴ ه. ق.) که در موضوع جغرافیای جزیره العرب و نیز معرفی روستاها و قبایل موجود در آن و به ویژه معرفی قبیله حمیر نگاشته شده است. کتاب؛ مشتمل بر دو مقدمه چاپ چهارم و سوم به قلم محقق، آقای محمد بن علی الاکوع الحولی و مقدمه چاپ اول به قلم حمد الجاسر است. کتاب به توصیف جزیره العرب ضمن پنج باب اصلی می پردازد که عبارتند از: تهامه، حجاز، نجد، عروض، و یمن. این کتاب از جمله انبوه مؤلفات رشته جغرافیا است که نگارش آن به قرن چهارم ه. ق. باز می گردد و در نوع خود منحصر به فرد است. اشیپینگر این کتاب و کتاب مقدسی را گرانبهاترین آثار جغرافیای عرب می شمارد. همدانی از مطالب جغرافیایی لغت شناسان قرن نهم به خوبی اطلاع داشته و

جغرافیای نجومی و ریاضی را نیز می‌شناخته و هر دو موضوع را می‌توان در کتاب وی دنبال کرد، هر چند وی نتوانسته هر دو را با هم بیامیزد. نیز به دشواری می‌توان گفت که طرح کتاب خود را تمام کرده است. واضح است که توصیف یمن بر اساس مشاهدات شخصی انجام شده و طبعاً از مطالب نوشته سابق نیز استفاده کرده است. در توصیف بقیه جزیره‌العرب، به مسافران و زائران مکه تکیه داشته و به نسبت فراوان از مطالب جغرافی‌نویسان لغت‌شناس خبره، در مسائل جزیره‌العرب بهره گرفته است؛ و گاه از منابعی شاهد می‌آورد که مؤلفان دیگر نمی‌شناخته‌اند. همدانی بطلمیوس را نیک می‌شناسد. کتاب وی با یک مقدمه مفصل نجومی و جغرافیایی آغاز می‌شود و از مکتب‌های مختلف تعیین طول و عرض و نیز از توصیف کلی مناطق زمین به ترتیب هفت اقلیم سخن می‌گوید. قسمت اساسی کتاب به توصیف جزیره‌العرب اختصاص دارد که به پنج باب اصلی درباره تهامه، حجاز، نجد، عروض، و یمن تقسیم می‌شود. توصیف وی همیشه به یک روش نیست و طرح مشخصی ندارد و غالباً از یک منطقه در چند جا سخن می‌گوید. یمن در کتاب وی مقام اساسی دارد؛ اما درباره حضرموت به اشاره کوتاه و تذکار گذران بسنده می‌کند. در قسمت یمن نیز از منزلگاه قبیله خود، همدان، به تفصیل سخن می‌گوید و همه جا اطلاعات کم نظیر وی از آثار و الواح قدیم، که گاه به کشف آن کوشیده، نمایان است. روایت‌های شفاهی و مکتوب را خوب می‌داند، و فی‌المثل از تقسیم یمن به دوران پیش از اسلام به «مخالیف» - که جمع مخالف، به معنی ناحیه، است - خوب خبر دارد. ضمن سخن از یمن، گاه و بی‌گاه به ذکر مطالب تکمیلی درباره شمال جزیره‌العرب می‌پردازد؛ ولی به هر حال سخن را به یمن باز می‌برد، و قسمتی را خاصاً عجایب یا، به عبارت درست‌تر، خصایص آن می‌کند که نظیر آن را درباره هیچ ولایت دیگر نکرده است.

۴- احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم

نام کتاب جغرافیایی عربی بسیار مشهوری از اواخر قرن چهارم هجری (دهم میلادی) است که شمس‌الدین ابوعبدالله محمدبن ابی بکر مقدسی بیاری آنرا در سال ۳۷۵ هجری تألیف کرده است. از کتاب کتاب بر یک پیشگفتار و دو بخش تنظیم شده است. بخش اول شامل شش اقلیم عربی به نام-

های:جزیره عرب، عراق، آقور(شمال عراق)، شام، مصر و مغرب می‌باشد. بخش دومی شامل هشت اقلیم عجمی است که شامل: اوران، دیلم، رحاب (ارمنستان، اران، گرجستان)، کوهستان(آذربایجان، کردستان)خوزستان، فارس، کرمان و سند می‌باشد. اهمیت کلی و عمومی کتاب به خاطر تیزبینی و مشاهدات دقیق مولف است. البته کتاب به لحاظ اجتماعی و فرهنگی و اقتصادی حائز اهمیت می باشد. کتاب به ذکر راهها و مسافتها و مسایل مربوط به جغرافیای توصیفی، دریاها، رودخانه‌ها، اسامی کشورها، کوره‌ها، قریه‌های که در لفظ یکسان و در مکان مختلف، ویژگی اقلیم ذمیان و... پرداخته است.با مطالعه این کتاباطلاعات دست اولی از جغرافیای انسانی و طبیعی سواحل جنوبی خلیج فارس در قرن چهارم هجری بدست می آید.

۵- سفرنامه ناصر خسرو

سفرنامه حکیم ناصر خسرو قبادیانی است. این سفرنامه پربار، از نامور مردی هوشمند و نکته بین است و حاصل سفر طولانی وی به شهرها و کشورهای بسیار؛ سفری که مسافرش را به کلی دگرگون ساخت. سفر نامه از روز پنج شنبه، ششم جمادی الآخر سال ۴۳۷ هجری آغاز می شود. نویسنده در ابتدا از زندگی گذشته خود توبه می کند. سپس به مرو می رود و از شغل خود استعفا می کند و راهی خانه خدا می شود. دامنه یادداشت های او بسیار گسترده است و موضوع های گوناگون و ارزنده ای را شامل می شود؛ از جمله مسافت ها، موقعیت جغرافیایی شهرها و ده ها، جمعیت آنها، صنایع محلی و صنعت غالب شهرها، نام و شرح حال فرمانروایان و حاکمان محلی، سرشناسان و به ویژه اهل علم هر دیار، شیوه کشاورزی، استحکامات شهر، انواع بناهای عمومی و دکان ها و طرز ساختمان ها و... این اطلاعات در نهایت دقت، و به دور از حشو و مطالب اضافه، بر محور مسائلی فراگیر فراهم آمده است.مطالب واطلاعات آمده در سفرنامه به خاطر اینکه مشاهدات مولف بوده ،از اعتبار بالایی برخوردار اند. علاوه بر ان نزدیکی زمان تالیف این سفرنامه به زمان مورد بحث به خصوص از بخش گزارشات ناصر خسرو در مورد قرامطه وشهر احساء که در دوره قرامطه مشهور به سادات ،استفاده زیادی شده است.